

PORTRET KAO UKRAS KOŠTANIH KUTIJICA

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904:7.04:745
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno
Received :1990-03-12

U ovom radu autor se osvrće na dva poklopca koštanih kutijica cilindričnog oblika koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Na oba poklopca prikazani su ženski portreti. Prvi poklopac je već odavno poznat i autor ga je objavio u jednom svom ranijem radu (usp. bilj. 1). S obzirom na to da je tada iznio mišljenje da bi portret mogao biti i iz 1. i iz 2. st., ipak se pogrešno opredijelio za dataciju u 2. st. Ta činjenica, kao i nalaz drugog poklopca sa ženskim portretom, ponukali su autora da poučno razmotri portrete na koštanim kutijicama. Prvi portret, na već odavno poznatoj kutijici, sad je autor datirao na temelju analogija u doba Tiberija, a to osobito pokazuje frizura čiji je karakteristični element spiralni pramen koji se nalazi iza uha i spušta sve do ramena.

Drugi poklopac je otkriven prilikom istraživanja Salonićanske zapadne nekropole u grobu br. 593 s vrlo bogatim inventarom. Na temelju paralela uzorak za izradu portreta na drugom poklopcu je iz kasnijeg doba vladanja cara Augusta. Međutim, u grobu je također pronađen fragmentirani brončani poklopac na kojem je kao ukras bio novac Nerona. Na taj način grob je približno iz šeste ili sedme decenije 1. st. Ali pojava Neronova novca je samo *terminus post quem* za grob, a predmet je nastao ranije. Kutijica je mogla duže biti u upotrebi (tri do četiri desetljeća). Stoga autor pretpostavlja da je portret na poklopcu nasto razmjerno brzo nakon nastanka tog tipa frizure, a to znači negdje u prva dva desetljeća 1. st.n.e. Tek nakon određenog vremena kutijica je bila stavljena u grob.

Koji su portreti uzeti kao uzorak za izradu likova na koštanim poklopcima, teško je reći, ali ipak najvjerojatnije je da su to oni nastali prema glavama na novcu. S obzirom na to da su takvi portreti vrlo površno prenošeni, očito je da je bilo važno samo prikazati ženski lik sa suvremenom frizurom, a bez određenih fizionomijskih karakteristika.

Proučavajući još vrlo davno jedan ikonografski motiv, prisutan na nekoliko različitih vrsta spomenika, pretežno sepulkralnog karaktera, uzeo sam u razmatranje i jednu malu koštanu kutijicu približno cilindričnog oblika (vis. 3,5, šir. 2,5 cm) u Arheološkom muzeju u Splitu (T. I, 1 i sl. 1) koja je šira u bazi nego na vrhu.¹ Motiv koji me je tad zanimalo bijahu

¹ N. C a m b i, »Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone«, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm.*, LXII, 1960, str. 65 i d, sl. 1, tab. XLIX, 1.

Što je najzanimljivije i sam sam još tada davno uočio da slična frizura poput one na poklopcu kutijice postoji i u 1. st.n.e., ali da ne dolazi u obzir kao usporedba i oslonac za njeno datiranje.⁸ Već zaboravih koji su me razlozi nagnali na takvu odluku da prihvatim mnogo manje prihvatljivu usporedbu, jer je od tada prošlo mnogo vremena, ali sam najvjerojatnije podlegao dataciji ostalih spomenika s motivima godišnjih doba koji se javljaju u Dalmaciji obično iza 2. st.n.e. a i kasnije.⁹ Osobito su u tom pogledu karakteristični sarkofazi koji su kao pojava pozniji i svoju punu popularnost doživljavaju tek u 3. st.

Ako to, dakle, nije frizura slična onoj carice Sabine, kakvoga je to ona oblika i gdje spada? Mišljenja sam da na to pitanje iz današnjeg iskustva mogu odgovoriti da je drugi dio opservacije iz moje, ranije spomenute bilješke bio točan, tj. da takvih frizura ima u 1. st.n.e.¹⁰ Nema dvojbe da se ovaj tip frizure razvija u ranoaugustovsko doba,¹¹ ali se ona ipak ne može direktno povezati ni s jednim primjerkom iz tog perioda. Najbliže su joj svakako one iz doba Tiberija ili neposredno nakon njega.¹² Radi se, dakle, o frizuri koja ima na sredini razdjeljak a masa kose jednostavno pada prema sljepoočnicama u posve ravnim valovima, zatim prelazi uši ostavljajući ih djelomično slobodnim i stiže do zatiljka gdje se skuplja u pundu. Iza ušiju se formiraju jedan ili dva spiralna pramena koja padaju ravno dolje do ramena. Jedina je razlika što je kod ove frizure, poznate na većem broju portreta u punoj plastici, punda duža i priliježe uz vrat, dok je u našem slučaju poput klupka pričvršćena uz zatiljak. Ovakva se frizura javlja na glavama u Rimu (Kapitolinski muzej),¹³ Vatikanu (Magazzini),¹⁴ a ima ih još. Slična se frizura javlja i na likovima *Agrippina Maior* na novcu koji se kuje za Kaligule, samo što nema identičnu pundu već je ona znatno duža.¹⁵ Međutim, razlika u obliku, pa donekle i u

⁸ N. C a m b i, o.c., str. 71, bilj. 53.

⁹ Isti, o.c., str. 67 i d. Te sam spomenike datirao od 2. do 3. st., što općenito i danas vrijedi.

¹⁰ Isti, o.c., str. 71, bilj. 53.

¹¹ K. P o l a s c h e k, »Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartrachten der iulisch-claudischen Zeit«, *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete*, 35, 1972, str. 145 i d. Usp. frizure žena s Are Pacis (ista, o.c., str. 146 i d, sl. 5).

¹² Isti, o.c., str. 162 i d, sl. 8.

¹³ H. S t u a r t J o n e s, *A Catalogue of the Ancient Sculptures Preserved in the Municipal Collections of Rome. The Sculptures of the Museo Capitolino*, Oxford 1912, str. 178, br. 89, tab.42.

¹⁴ G. K a s c h n i t z - W e i n b e r g, *Sculture del Magazzino del Vaticano*, Roma 1936, str. 264, br. 617, tab. 97.

¹⁵ W. T r i l l m i c h, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen*, Berlin 1978, str. 12 i d, tab. 2, 6, 15, 17.

položaju punde nema neko posebno značenje jer se takav njen oblik pojavljuje i na nekim ponešto različitim frizurama iz toga vremena,¹⁶ iako je u takvoj formi znatno karakterističnija među portretima koji su stariji za deceniju ili dvije.¹⁷ Takva se obla i omanja punda javlja na jednom ženskom portretu iz Kapitolskog muzeja, ali su ostali dijelovi frizure dosta različiti.¹⁸

Slične pramenove kao i na frizuri naše koštane kutijice nosi žena na steli Gaja Utija, iako joj je frizura bitno različita,¹⁹ a isto tako i žena iz Pule,²⁰ prva vjerojatno iz prve decenije 1. st. a druga približno iz doba oko sredine 1. st.n.e.

Sve navedene paralele jasno upućuju da frizura potječe iz 1. st.n.e. te prema tome i prikaz žene na poklopcu je morao nastati nedugo nakon toga, a ne kako sam ranije pomišljao tek u 2. st. Šteta je što ne znamo okolnosti nalaza predmeta, pa čak ni mjesto otkrivanja, iako je to najvjerojatnije Salona.

Druga pobuda za pisnje ovog rada je nalaz još jedne slične kutijice u jednom grobu (grob 593 na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli).²¹ I ova je kutijica cilindrična (T. I, 2 i T. II, 1, 2) također šira u bazi nego na vrhu. Iako je i ona od kosti, njena boja je mnogo tamnija, što je po svojoj prilici posljedica penetriranja gareži s lomače u strukturu kosti. Na plaštu valjka prikazani su lebdeći krilati eroti koji u ruci drže kotlić, lončić ili košaricu s ručkom. Nije, međutim, isključeno da se radi o kodeksu s lančićem o kojem visi. Eroti su okrenuti ledima jedan drugome.

Od te kutijice ovdje nas najviše zanima poklopac, također okruglog oblika kakav je i onaj prethodno odrađeni. Na njemu je u plitkom reljefu prikazana žena u profilu nadesno. Iako je prikaz dosta sličan, ipak frizura nije identična, mada se sastoji od tri elementa kao i ona žene na prethodnom poklopcu. Kosa je očito bila podijeljena po sredini glave. Mase kose padaju postrance do sljepoočnica, zatim prelaze preko ušiju potpuno ih prekrivajući, a na zatiljku iz tog se elementa izvlači punda. Na čelu je *nodus* koji se poput roščića izdiže iznad čela, a s njegove vidljive strane je pletenica koja

¹⁶ K. P o l a s c h e k, o.c., str. 169, sl. 8,14.

¹⁷ Ista, o.c., str. 150 i d, sl. 6, 1-8, osobito 2, 3, 5.

¹⁸ H. S t u a r t J o n e s, o.c., str. 147, br. 21, tab. 37.

¹⁹ O toj steli posljednji N. C a m b i, »Ikonografija pomorskih zanimanja na antičkim nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije«, *Adrias*, 2, Split 1988, str. 22 i d., sl. 1.

²⁰ *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd 1987, str. 156, br. 64.

²¹ *Mogućnosti*, 3-4, Split 1988. sl. na tab. između str. 340 i 342. Zahvaljujem kolegi Branku Kiriginu i Arheološkom muzeju u Splitu što su mi omogućili da obradim ovaj predmet. B. Kiriginu dugujem i zahvalnost za iscrpne podatke o grobu u kojem je predmet pronađen i o njegovu inventaru.

je sastavni dio čeonog ukrasa frizure. Iza prednjeg dijela frizure vidi se traka, straga šira a na tjemenu uža. Ona se provlači ispod pletenice i nodusa. Iako se na toj traci ne vide zarezi koji bi indicirali vlasi, ona je ipak po svojoj prilici tanka pletenica koja odvaja prednji od stražnjeg dijela kose. Straga je kosa priljubljena glatko uz lubanju, a tek tu i tamo se vide zarezi što naznačuju kosu. Na zatiljku pak mala kvržica očito predstavlja pundu, sličnog oblika kao i kod žene na prvom poklopcu.

Premda je prikaz ove glave još shematiziraniji nego onaj na prvom poklopcu, ipak je potpuno jasno kako se frizura tipološki svrstava i u koje vrijeme spada. Ona je očito ranija od one prethodne, jer se povezuje uz tipove frizure iz doba Augusta.²² Ona posjeduje sve ono što se pojavljuje na augustovskim tipovima, osim pramena kose koji je otpušten iz kvržice na zatiljku, ali isto tako valja naglasiti da mnogi primjeri frizura iz toga ipak nemaju taj element, što ne treba čuditi. Možda je najneobičnije što salonitanska frizura ima skroz pokrivene uši, dok augustovske frizure imaju ili posve otkrivene ili tek malo prekrivene uške (najviše do polovice). Iz komparacije s tim glavama jasno proizlazi da je sačuvana traka oko glave tanka pletenica jer se kod nekih paralela čak i širi, kao i u našem slučaju, od dolje prema gore.²³ Prema tome, nema nikakve dvojbe da je to augustovska frizura, a pokrivenost ušiju valja pripisati shematičnosti prikaza. Njegova je nepreciznost čak i znatno veća nego kod prvog poklopca, iako postoje, usprkos tome, čak i znatne srodnosti na taj način smo dobili oslonac na temelju kojeg se s priličnom točnošću može kazati da su prve dvije decenije 1. st. vrijeme iz kojega potječu uzorci na izradu portreta na kutijici. Na problem izradbe samog portreta na poklopcu vratit ćemo se malo kasnije. Najbliža frizura ovoj našoj jest ona na likovima iz Vatikana (ranije Lateranski muzej),²⁴ odnosno Vatikana.²⁵ Ti se tipovi frizura razlikuju samo po nekim detaljima koji nisu bitna odrednica oblika i karaktera frizure.

Zanimljivo je da se ženskim portretima često ukrašavaju beznačajni predmeti čisto utilitarne svrhe. Da bih ilustrirao tu pojavu, mogu spomenuti portret Julije, kćeri cara Augusta, na teseri za igru pronađenoj u Aleksandriji koju identificira natpis na stražnjoj strani.²⁶ Nije čak beznačajno ni to što

²² K. P o l a s c h e k, o.c., str. 150 i d., sl.6.

²³ Ista, o.c., sl. 6, 14. Ova glava, međutim, nema *nodus*.

²⁴ A. G i u l i a n o, *Catalogo dei ritratti Romani del Museo Profano Lateranesse*, Roma 1957, str. 15, br. 18, tab. 12.

²⁵ W. A m e l u n g, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums*, I, Berlin 1903, str. 587, br. 424 A, tab. 61.

²⁶ G. G r u m m, »Zum Bildnis des Julia Augusta«, *Römische Mitteilungen*, 80/2, 1973, str. 279 i d., tab. 86, 1.

1

2

1

2

Julija nosi sličan tip frizure poput žene na drugom slonitanskom poklopcu. Ona, doduše, nema *nodus*, ali zato isti tip pletenice na tjemenu, a uši su joj također skoro potpuno pokrivena (viri samo resa). Valja spomenuti da na glavi na teseri postoje i pramenovi kojih nema na salonitanskom primjerku, o čemu je već bilo riječi. Na olovnoj teseri također s likom Julije iz Rima, koju G. Grümm donosi kao paralelu za koštani primjerak, isto tako nema pramenove uz uši.²⁷ I na olovnoj kao i na koštanoj teseri ispod kose vire samo rese uši.

Prema tome modeli za izradbu portreta na poklopcima obje kutijice potječu iz prvih decenija 1. st. Za drugu glavu (grob. br. 593) može se kazati da je augustovski i da zbog toga ne može ići dalje od druge decenije 1. st. Prvi (onaj na kutijici nepoznatog podrijetla) je tiberijevski, pa prema tome potječe iz druge ili treće decenije 1. st. S datacijom augustovske frizure žene u prividnoj kontradikciji stoji činjenica što je u inventaru tog inače veoma bogatog groba pronađen novac Nerona ugrađen kao ukras u metalnu kutijicu, što ukazuje da je pokop iz doba tog vladara, znači približno iz šeste ili sedme decenije 1. st. Međutim, to je *terminus post quem non*, što znači da je predmet bio ranije izrađen. Koliko ga je dugo upotrebljavala žena čije je bio vlasništvo, nije moguće kazati, a nije isključeno da je mogao trajati i kroz dvije generacije. U svakom slučaju, dakle, valja pretpostaviti da portreti nisu izrađeni mnogo kasnije od vremena mode, jer je očito da su majstori pazili na taj elemenat, a novac je stalno nudio informaciju o modnim tendencijama vladarskih žena u Rimu. Stoga je recepcija modela morala biti promptna. Nesklad, dakle, nastaje samo u pogledu vremena upotrebe tog utilitarnog predmeta, a to je pitanje procjene koja je u svakom slučaju sasvim subjektivne prirode i teško ocjenjiva.

Čemu su služile ovakve kutijice? Na to pitanje nije moguće precizno odgovoriti. One su bile ukrašene ženskim portretima, a to upućuje da su pripadale inventaru nužnom ženi u kući (*mundus muliebris*). Vrlo je vjerojatno služila kao kutijica za igle, ukosnice ili možda čak i nakit. Inventar groba kojem je pripadao drugi primjerak jasno pokazuje da je pripadao ženi, dok je sa prvi to također vrlo vjerojatno. Sličnih kutijica ima u svim muzejima, ali one su češće bez posebnog ukrasa, osim karakterističnih plastičkih kružnih rebara na poklopcu.

Poklopci naših kutijica pokazuju sličnost s ranije spomenutom teserom iz Aleksandrije, ali su prikazi znatno shematiziraniji i slabije kvalitete. Nema dvojbe da se radi o provincijalnim radovima, po svojoj prilici lokalnog karaktera. Važno je ipak istaknuti da se na dvije kutijice približno iz istog vremena pojavljuju dva razna tipa frizure, što nedvosmisleno upućuje na zaključak da su majstori pratili žensku modu i da su bili u toku s

²⁷ Isti, o.c., str. 279, tab. 87, 2.

modnim trendovima. Sheme se nisu ponavljale. Pitanje je da li su rezbari imitirali neke određene portrete. Na to je pitanje, dakako, teško odgovoriti jer su prikazi ipak dosta površni. Vrlo je vjerojatno, kao što sam ranije iznio, da su portreti na novcu poslužili kao uzorak za rad, ali, čini se, sam lik vladarice ili nekog ženskog člana vladarske kuće nije dosljedno prenošen. Nije po svoj prilici bila bitna ta fizička sličnost, važan je tek lik žene, prikazan na suvremeni način, u duhu mode strogo određenog vremena. To bi potvrđivale male ili nikakve fizionomijske karakteristike lica tih žena.

Ove su dvije koštane kutijice vrijedno svjedočanstvo o kulturi žene i ženskog života u našim krajevima na početku 1. st. koji se osobito manifestirao u izboru lijepog utilitarnog i ukasnog inventara koji se nije želio sahraniti zajedno s njenim pepelom.

Nenad Cambi: PORTRAIT AS A DECORATION ON LITTLE BOXES MADE OF BONE

S u m m a r y

The author talks about two covers on little boxes made of bone, cylindrical in shape, which are kept in the Archeological Museum in Split. Both covers have female portraits on them. The first cover had been known and the author wrote about it in his earlier article (see note 1). He indicated then that the portrait might have been from the 1st or the 2nd c. and incorrectly defended the dating for the 2nd c. This fact, together with the finding of the second cover with the female portrait, prompted the author to reconsider the analysis of portraits on bone boxes. The first portrait is now dated in the second century by analogy from the time of Tiberius. This is further confirmed by the hairstyle which characteristic element is the spiral lock of hair found behind the ear and going down to the shoulder.

The second cover was discovered during the investigation of Salona's west necropolis in the tomb no. 593 with very rich inventory. On the basis of the comparison with the sample for the making of portraits on the other cover we find that it is from a later period, during the rule of Augustus. However, the tomb also contains a fragment of a bronze cover on which there was a coin from Nero time as a decoration. Thus the tomb must be closer to the 6th or the 7th decade of the 1st century. But the appearance of Nero coins only *terminus post quem* for the tomb and the object was created earlier. The box could have been in use for a longer period (three or four decades). Thus the author concludes that the portrait on the cover was made relatively soon after the introduction of this kind of hairstyle and this means sometimes in the first two decades of the 1st c.A.D. The box was placed into the tomb only after a certain time.

Which portraits were used as a sample for the marking of characters on the bone covers it is hard to tell, but the most reasonable guess is that they were created after the heads on the coins. Considering that such portraits were superficially copied, it is obvious that it was only important to show a female figure with modern hairstyle and to neglect the facial characteristics.